

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995–yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

4-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

X.X.Raxmatova	
Naqshbandiya ta'limotida murosa falsafasiga munosabatning o'ziga xos xususiyatlari	98
X.A.Yulbarsova	
Bo'lajak sotsiologlarda ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishning nazariy asoslari	102
A.B.G'ulomov	
Yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishning falsafiy jihatlarini	107
B.Raxmanov	
Ibn Sinoning nohiziqi tafakkur asosidagi falsafiy qarashlarida sinergetik tamoyillar	110
N.A.Imomova	
Mehnat migratsiyasi vujudga kelishining ijtimoiy omillar va shart-sharoitlari	117
L.R.Usmonova	
Falsafiy komparativistika qadimgi dunyo madaniy muloqoti muammolari kontekstida	122
B.S.Ganiyev, U.S.Maksumova	
O'zbekistonda tadbirkorlik madaniyati dinamikasining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini	128
A.Tashanov	
Zigmund Freyd va Erix Fromm falsafasida inson destruksiyasining ayrim talqinlari	135
A.A.Qambarov	
Ma'rifatli avlodni tarbiyalashning ijtimoiy-falsafiy tahlili	140
D.X.Gafforova, I.I.Rizayev	
O'rta asrlar O'zbekiston maqbaralarida tug'larning islom va tangrichilikdagi muqaddas timsoliy vazifalari	144
J.J.Shodiyev	
Insonlarni qadrlash va uni ma'naviy-axloqiy jihatdan qo'llab-quvatlashda din va falsafaning o'rni	150
D.O.G'afurov	
O'zbek milliy nikoh marosimlarining transformatsion xususiyatlari va uning ma'naviy qiyofasi	155

SIYOSAT

R.B.Mirzabayev	
Yangi O'zbekistonda davlat xizmati sohasi takomillashuvi jarayonlari	159
R.A.Ikramov	
Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda huquqiy ta'lim-tarbiya va ommaviy axborot vositalarining o'rni	168
D.Sh.Maxkamov	
Nizolarni hal etishda mediatsiya institutining o'rni va ahamiyati	173
M.M.Safarov	
Yangi O'zbekiston yoshlari siyosiy ongi va madaniyatining transformatsiyalashishini futurologik istiqbollari	177

TARIH

A.Sharafiddinov	
Farg'ona viloyatining Andijon uyezdida paxtachilik va paxta sanoatining shakllanishi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari)	185
M.F.Rasulov	
O'zbekiston minoralari haqida ayrim mulohazalar (qadimgi va o'rta asrlar davri)	190
M.H.Isamiddinov, M.H.Hasanov, N.Qambarov	
2022-yili Quva arkida olib borilgan arxeologik qazishma ishlari	196
F.E.Atajanova	
Xorazmda xalq maorifi tizimi rivojlanishi: muammolar, vazifalar va natijalar	200
B.T.Mirzaqulov	
Mang'itlar sulolasi davrida Buxoro amirligida davlat boshqaruvi	204

O'ZBEK VA RUS TILLARINING LEKSIK TIZIMLARIGA QIYOSIY TAVSIF

СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИЧЕСКИХ СИСТЕМ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF LEXICAL SYSTEMS OF THE UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Xamrayeva Yorqinoy Nabijanovna¹¹Xamrayeva Yorqinoy Nabijanovna

– Filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti rus tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti.

Annotatsiya

Maqolada o'zbek va rus tillarining leksik sistemalari mantiqiy-lingvistik jihat prizmasi orqali qiyosiy aspektida tahlil qilingan. Maqola muallifi til leksikasi bu bir yerga qorishitirib jamlab qo'yilgan turli xil so'zlarning tartibsiz yig'indisi emas, balki aniq tartib asosida tizimga solingan leksemalar majmui ekanligini e'tirof etgan holda, o'zbek va rus tillarining leksik tizimlarini tashkil etuvchilar, ya'ni fonetik, leksik, morfemik va h.k. birliklarga qiyosiy tavsif beradi.

Tillarni qiyoslab o'rganishda avvalo ularning sistem tabiatini inobatga olish masadga muvofiq. Maqolada rus va ozbek tilshunosligida leksikaga tizim sifatida yondashish masalasi yoritilgan ishlar sanab o'tiladi. Qardosh yoki qardosh bo'lmagan tillarni chog'ishtirib tahlil qilishda qiyoslanayotgan tillar leksikasining, xususan, leksik birliklarning mazmun tizimini e'tiborga olish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek va rus tillari leksik tizimlari avvalo bu tillarning ham genetik, ham tipologik jihatdan turli xil oilalariga mansubligi bilan farqlanadi.

O'zbek va rus tillari leksik fondini qiyoslash jarayonida muallif, shuningdek, rus tilidan bizning tilimizga va turkiy tillardan rus tiliga o'zlashgan so'zlarga ham e'tibor qaratadi, bunda o'zlashma so'zlar bilan yuz bergan ma'no torayishi, ma'no kengayishi yoki so'z semantik tarkibining butunlay o'zgarishi kabi holatlarni tahlil qiladi.

Umuman, til leksikasini tadqiq qilishda, bu qiyosiy tahlil yoki tavsiflash usuli bo'lishidan qat'i nazar, leksik birliklar orasidagi turli aloqalar, xususan paradigmatik munosabatlar diqqat markazida bo'lishi lozim. Shu bois maqolada o'zbek va rus tillari leksik birliklari o'rtasidagi sinonimik, antonimik va omonimik munosabatlar ham qiyoson tahlil etilgan.

Аннотация

В статье лексические системы узбекского и русского языков анализируются в сравнительном аспекте через призму логико-лингвистического подхода. Автор статьи отмечает, что лексика языка представляет собой не случайный набор хаотично смешанных между собой разных слов, а совокупность лексем, систематизированных на основе четкого порядка, и даёт сравнительную характеристику фонетических, лексических, морфемных и пр. единиц узбекского и русского языка как организаторов лексических систем данных языков.

При сопоставительном изучении языков целесообразно в первую очередь учитывать их системный характер. В статье перечислены работы по подходу к лексике как системе в русском и узбекском языкознании. При перекрестном анализе родственных или несродственных языков важно учитывать смысловую систему лексики сравниваемых языков, в частности, лексических единиц. Лексические системы узбекского и русского языков различаются прежде всего тем, что эти они принадлежат к разным языковым семьям как генетически, так и типологически.

В процессе сопоставления лексического фонда узбекского и русского языков автор обращает внимание также на слова, заимствованные из русского языка в наш язык и из тюркских языков в русский. Анализирует такие случаи, как расширение значения, сужение значения, а также полное изменение семантической структуры слов.

Вообще, при изучении лексики языка, независимо от того, сопоставительный анализ это или описательный метод, в центре внимания должны находиться различные взаимоотношения между лексическими единицами, в частности парадигматические отношения. Следовательно, в статье в сопоставительном плане рассматриваются синонимические, антонимические и омонимические отношения между лексическими единицами узбекского и русского языков.

Abstract

In the article, the lexical systems of the Uzbek and Russian languages are analyzed in a comparative aspect through the prism of a logical-linguistic approach. The author of the article notes that the vocabulary of a language is not a random set of different words chaotically mixed together, but a set of lexemes systematized on the basis of a clear order, and gives a comparative description of phonetic, lexical, morphemic and other units of the Uzbek and Russian languages as organizers of lexical systems of these languages.

When studying languages comparatively, it is advisable to first take into account their systemic nature. The article lists works on the approach to vocabulary as a system in Russian and Uzbek linguistics. When cross-analyzing related or unrelated languages, it is important to take into account the semantic system of the vocabulary of the

languages being compared, in particular, lexical units. The lexical systems of the Uzbek and Russian languages differ primarily in that they belong to different language families, both genetically and typologically.

In the process of comparing the lexical fund of the Uzbek and Russian languages, the author also pays attention to words borrowed from the Russian language into our language and from the Turkic languages into Russian. Analyzes such cases as expansion of meaning, narrowing of meaning, as well as a complete change in the semantic structure of words.

Actually, when studying the vocabulary of a language, regardless of whether it is a comparative analysis or a descriptive method, the focus should be on various relationships between lexical units, in particular paradigmatic relationships. Consequently, the article examines synonymous, antonymic and homonymic relations between lexical units of the Uzbek and Russian languages in a comparative manner.

Kalit soʻzlar: leksika, leksik tizim, leksik-semantik munosabatlar, paradigma, koʻpmaʼnolilik, tipologiya, qiyosiy tahlil.

Ключевые слова: лексика, лексическая система, лексико-семантические отношения, парадигма, полисемия, типология, сравнительный анализ.

Key words: vocabulary, lexical system, lexico-semantic relations, paradigm, polysemy, typology, comparative analysis.

KIRISH

Manbalarda “leksika” atamasi haqida “tildagi barcha soʻzlar va iboralar yigʻindisi” degan taʼriflarga duch kelamiz. Bu taʼrifda biron xato yoki gʻalizlik yoʻq, albatta. Faqat shuni unutmaslik lozimki, leksika bu bir yerga qorishtirib jamlab qoʻyilgan turli xil soʻzlarning tartibsiz yigʻindisi emas, balki aniq tartib asosida tizimga solingan leksemalar majmuidir. Til tizimini tashkil etuvchilar sirasiga tildagi har qanday birlik, yaʼni fonetik, leksik, morfemik va h.k. lar kiradi, soʻz va semantik jihatdan unga teng keladigan birliklar (jumladan, turgʻun birikmalar) esa leksik tizimni tashkil etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tillarni qiyoslab oʻrganishda avvalo ularning sistem tabiatini inobatga olish masadga muvofiq. Rus tilshunosligida leksikaga tizim sifatida yondashish masalasi XIX asrda yuzaga keldi. Dunyo tilshunosligida birinchilardan boʻlib rus olimi I.A.Boduen de Kurtene leksikaning oʻzaro turli munosabatlarga asoslangan elementlar yaxlitligidan iborat butunlik ekanligini nazariy jihatdan asoslab berdi. Olim leksik tizimni umumlashgan qurilma sifatida tahlil qilarkan, uni yaxlit oʻrganish vazifasini soʻzning fonetik va morfologik tuzilmalari hamda gapning morfologik qurilishini oʻzaro bogʻliq holda tavsiflashda koʻrdi. Tilning sistem tabiati, jumladan, leksikaning tizimlilik xususiyati olimning shogirdlaridan biri boʻlgan L.V.Shcherba ilmiy tadqiqotlarining asosiy mavzusiga aylandi. L.V.Shcherba “Umumiy lugʻatchilik tajribasi” asarida tildagi har bir soʻz muayyan tizimni tashkil qilishi va bu soʻz maʼnosidagi oʻzgarishlar faqat ana shu tizim ichidagina tushunarli boʻlishini eʼtirof etgan edi [7; 265]. Leksik-semantik birliklarning sistem tabiati xususidagi nazariy fikrlarni olimning izdoshlari asarlarida, xususan, L.A.Bulaxovskiy, V.V.Vinogradov va boshqalarning tadqiqotlarida ham uchratish mumkin. V.V.Vinogradov soʻz va uning maʼnolari umumxalq tilida oʻsha millatgagina tushunarli boʻlgan maʼlum bir tizimni tashkil etishini taʼkidlagan holda, leksik-semantik birliklar sistemasini tashkil etuvchi asosning parametrlarini ham aniqlab bergan: “Leksemaning maʼnosi soʻzshakl yordamida ifodalangan tushunchaga muvofiqligi bilangina belgilanmaydi, balki oʻsha leksema mansub boʻlgan soʻz turkumi, grammatik kategoriya; umumxalq tomonidan qabul etilgan va soʻzlovchilar ongida mavjud boʻlgan qonun-qoidalar, mazkur birlikning maʼnodoshlari, ekspressiv-stilistik boʻyoqlari va boshqa omillar bilan bogʻliq holda aniqlanadi”, — deb taʼkidlagan edi olim [3; 68].

XX asrning ikkinchi yarmida rus tilshunosligida, xususan leksikologiya va leksikografiyada leksik-semantik birliklar majmuini tizim sifatida tadqiq etishga boʻlgan urinishlar yanada kuchaydi. Buni A.A.Ufimseva tadqiqotlarida ham koʻrish mumkin. Olima soʻz va uning maʼnosi/maʼnolari leksik-semantik tizimning elementi ekanligiga urgʻu berish bilan birga, til lugʻaviy tarkibini tadqiq etishda uning predmeti, maqsadi va uslubiga koʻra uch yoʻnalishni ajratib koʻrsatadi: a) leksikani turli xil mavzu guruhlariga ajratib tahlil qilish; b) tilning maʼnoviy jihatini tushunchaviy va mazmuniy maydonlar asosida tadqiq etish; v) bir yoki bir necha tillardagi leksik-semantik guruhlarini tarixiy-semasiologik aspektida oʻrganish [6; 128].

Oʻzbek tilshunosligida leksikani tizim sifatida oʻrganishga bagʻishlangan tadqiqotlar oʻtgan asrning 90-yillarida H.Neʼmatov tomonidan boshlab berildi va bugunga qadar bu sohada bir qator ilmiy va uslubiy ishlar dunyo yuzini koʻrdi. Bunday tadqiqotlar sirasida H.Neʼmatov, O.Bozorovning

TILSHUNOSLIK

“Til va nutq”, H.Ne’matov, R.Rasulovlarning “O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari”, Sh.Rahmatullaevning “Sistem tilshunoslik asoslari”, B.Menglievning “O‘zbek tilining struktural sintaksisi” kabi ishlari alohida o‘rin tutadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘xshash yoki noo‘xshash, qardosh yoki qardosh bo‘lmagan tillarni chog‘ishtirib tahlil qilishda qiyoslanayotgan tillar leksikasining, xususan, leksik birliklarning mazmun tizimini e‘tiborga olish muhim ahamiyat kasb etadi. U yoki bu chet tilni o‘rganishda qiyosiy aspektning rolini tan olgan holda shuni ham ta’kidlash joizki, tillarni, xususan o‘zbek va rus tillarini chog‘ishtirib tadqiq etishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘zbek auditoriyasiga rus tilini qiyosiy metod bilan o‘rgatishdan farqlash lozim. Qiyosiy tipologik tadqiqotlar bir qancha ziddiyatlarni o‘z ichiga oladi, bunday tadqiqotlar uchun ilmiy tahlilning turli jihatlarini boshlang‘ich nuqta vazifasini o‘taydi. Tipologiya tadqiq ko‘lamiga ko‘ra ikki xil, ya’ni umumiy va xususiy bo‘lishi mumkin. Umumiy tipologiyada ikki va undan ortiq til tahlilida ushbu tillarning umumiy tipologik jihatlarini, qaysi til guruhiga mansubligi, ular orasidagi asosiy tafovutlar tadqiqotchining diqqat markazida bo‘ladi. Xususiy tipologiya esa qiyoslanayotgan tillarning ma’lum bir tomonlari yoki elementlarini o‘rganadi. O‘zbek va rus tillarining leksik tizimlarini qiyoslashda biz ana shu xususiy tipologiyaga tayanamiz.

O‘zbek va rus tillari leksik tizimlari avvalo bu tillarning ham genetik, ham tipologik jihatdan turli xil til oilalariga mansubligi bilan farqlanadi. Xususan, o‘zbek tili genetik jihatdan turkiy tillar oilasiga, tuzilishiga ko‘ra agglyutinativ tillar guruhiga mansub bo‘lib, uning leksik tizimidagi asosiy birliklar qadimgi turkiy, umum-turkiy va o‘zbekcha so‘zlardan iboratdir. Rus tili esa genetik jihatdan hind-yevropa tillari oilasiga kiradi, tipologik jihatdan u flektiv til sanaladi va, tabiiyki, ushbu tilning asosiy lug‘at bazasini umumslavyan, qadimgi rus va hozirgi ruscha so‘zlar tashkil qiladi. Qiyoslanayotgan tillar lug‘aviy fondining tarixiy-tadrijiy shakllanib borishi jamiyat taraqqiyotini belgilovchi turli omillar ta’sirida sodir bo‘lganligi bois, ushbu tizimlarda paydo bo‘lgan lug‘aviy qatlamlar ham turlichadir. O‘zbek tilida turkiy bobo tildan o‘tib kelgan va hozirgi o‘zbekcha so‘zlardan tashqari, arabcha va fors-tojikcha o‘zlashmalar asosiy o‘rinni egallasa, rus tilida Yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlar talaygina.

O‘zbek tili leksikasi asosan:

- umum-turkiy so‘zlar (*men, biz, bosh, tog‘, bir, ikki, ona, ota...*)
- o‘zbekcha so‘zlar (*ishchi, ishla, tinchlik, yoshlik, jangchi, bilim...*)
- arabcha so‘zlar (*axborot, maktab, madaniyat, adabiyot, haqiqat...*)
- fors-tojikcha so‘zlar (*oftob, gul, dastro‘mol, dutor, daraxt...*)
- o‘zlashma so‘zlar (*samolyot, kompyuter, roman, dizayner, avtobus, trolleybus, drama...*)

kabi qatlamlardan iborat.

Rus tilining leksik qatlamlari:

- umumslavyan so‘zlari: *дом, город, голова, мать, отец, брат, день...*
- qadimgi rus so‘zlari: *галка, снегопад, добрый, потолок...*
- asl ruscha so‘zlar: *учитель, водитель, зарплата, раздевалка, зажигалка...*
- boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar: *кофта, булка (polyak), арбуз, казна (turkiy), грамота, лавр (grek), иллюзия, компот (fransuz), вокзал, трамвай (ingliz), опера, дуэт (ispan), va h. K. [1; 48].*

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida rus tilidan va shu til orqali boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar so‘nggi statistik ma’lumotlarga ko‘ra qariyb 50 % ni tashkil etadi. Tilimiz leksikasi tarkibidagi ruscha-baynalmilal so‘zlar ilmiy-texnikaviy adabiyotlarda ham, og‘zaki nutqda ham faol so‘zlar qatorida qo‘llanadi. Ammo o‘zlashma so‘zlar bilan rus tilidagi aynan shu so‘zlar o‘rtasida ma’lum farqli jihatlar mavjud bo‘lib, ular quyidagilarda o‘z aksini topadi.

O‘zbek tiliga tarixiy davrlarda, ya’ni XX asr boshlariga qadar kirib kelgan ruscha so‘zlar ma’lum fonetik o‘zgarishlarga uchrab, o‘zbekchalashib ketganligi uchun talaffuziga ko‘ra asl o‘zbekcha so‘zlardan farq qilmaydi hamda yozuvda talaffuzga mos tarzda ifodalanadi. Bunga *cho‘t, cho‘tka, adyol, qulupnay, rom, cherkov* kabi so‘zlar misol bo‘ladi. Bu talaffuzlar hozirgi o‘zbek adabiy tili uchun me’yor hisoblanadi. Biroq nisbatan keyinroq tilimizga kirib kelgan so‘zlar o‘zbeklar nutqida qanday talaffuz etilishidan qat’iy nazar, adabiy tilda rus tilidagi fonetik strukturasi saqlab qolgan: *[istol] stol, [ustul] stul, [ishkop] shkaf, [duxtir] doktor, [melisa] millitsiya, [moshin] mashina, [banka] bank* va hokazo.

O'zlashma so'zlar asosida o'zbek tilida qo'shimcha qo'shish orqali bir qancha yangi so'zlar ham yasalgan: *traktorchi, kursdosh, gazlashtirish, samolyotsozlik, kostumbop, sportchi, kompyuterchi* va hokazo. Bunday so'zlar negizidagi fonetik va orfografik xususiyatlar ham rus tili me'yorlariga mos keladi.

Rus tilining leksik tarkibida ham o'zbekcha, fors-tojikcha va arabcha so'zlar mavjud bo'lib, ularning deyarli barchasi fonetik o'zgarishga uchragan, shu sababdan bunday so'zlarning o'zbek va rus tillaridagi talaffuzi hamda yozilishi o'rtasida ma'lum tafovutlar ko'rinadi: *арбуз, арка, товар, казна, урюк, инжир, кишлак, карагач, саксаул, тандыр, кураш, лагман, манты, плов* va hokazo.

O'zbek tilidagi ruscha o'zlashma so'zlarda ma'no torayishi, kengayishi yoki o'zgarishi hollari kuzatiladi. Masalan, *ruchka* so'zi rus tilida *qo'lcha* (kichkina qo'l – yosh bolaning qo'li), *tutqich, yozuv quroli* kabi uchta ma'noga ega, o'zbek tilida esa bu so'z faqat *yo'zuv quroli* ma'nosida qo'llanadi. *Kartmon* (karman – cho'ntak) so'zi esa o'zining rus tilidagi haqiqiy ma'nosidan chekinib, o'zbek tilida butunlay boshqa ma'no (pul solinadigan xaltacha) kasb etgan bo'lsa, *samovar* so'zi rus tilidagi birgina *choy qaynatiladigan idish* ma'nosidan tashqari tilmizda qo'shimcha ma'no – *choyxona* ma'nosini ham hosil qilgan.

O'zbekcha va ruscha so'zlarning ma'nolari miqdor jihatidan ikkala tilda har doim ham muvofiq kelavermaydi. Masalan, o'zbek tilidagi *o'qimoq* so'zi ham «o'qimoq», ham «o'rganmoq» ma'nolarini beradi. Rus tilida esa bu ikki ma'no ikki xil so'z (читать, учить) bilan ifodalanadi.

S.I.Ojegovning izohli lug'atida *udmu* so'zining 24 ta ma'nosi berilgan, o'zbek tilidagi *bormoq* so'zi esa «O'zbek tilining izohli lug'ati»da berilishiga ko'ra, oltita ma'noga ega. Xuddi shuningdek, O'TIL da *chiqmoq* so'zining 22 ta ma'nosi ajratilgan, rus tilidagi *выйти/выходить* so'zi esa 7 ta ma'noni beradi. "Nutqda so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi o'z-o'zidan sodir bo'lmay, tushunchalar o'rtasidagi qaysidir jihatdan bog'liqlik e'tiborga olinadi" [5; 133]. O'zbek va rus tillari orasidagi leksik-semantik tafovutlar esa ushbu tillarning lug'aviy tizimlaridagi o'ziga xosliklar bilan aniqlanadi. Umuman olganda, ko'pma'nolilik xususiyati har ikkala tildagi so'zlarga ham xos bo'lib, ularning aksariyat qismi o'zbek tilida ham, rus tilida ham eng qadimgi leksik qatlamlarga mansubdir. Ayrim hollarda o'zbek tilidagi polisemantik so'zlarning bosh va hosila ma'nolari rus tilidagiga aynan mos keladi. Masalan: *oltin uzuk – золотое кольцо, oltin kuz – золотая осень, oltin qo'llar – золотые руки* yoki *temir eshik – железная дверь, temir qorqa, железный люк, temir iroda – железная воля, o'lik it – мёртвая собака, o'lik sukunat – мёртвая тишина* va boshqalar. Keltirilgan misollardagi *oltin, temir, o'lik* so'zlari rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan birikmalarda ham bosh va hosila ma'nolarini saqlab qoladi. Biroq tarjimada har doim ham bunday ayniyat vujudga kelavermaydi. Ba'zan bir tushunchani ifodalovchi so'zlarning o'zbek va rus tillaridagi me'yorlariga xos bosh leksik ma'nolari bir xil bo'lgani holda, ulardan hosil qilingan yangi ma'nolar ikki tilda bir-biriga mutlaqo muvofiq kelmaydi. Masalan, qozonning tutqichlari shaklan quloqqa o'xshash bo'lgani sababli, o'zbeklar tilida bu tushuncha ham *quloq* deb ataladi. Ruslar esa bu o'rinda tutqich ma'nosi dagi *ruchka* so'zini qo'llaydilar, «*ухо котла*» degan birikma esa rus tilida butunlay mantiqsiz va kulgili bo'lib qoladi. Xuddi shuningdek, rus tilidagi *нос корабля* («*kemaning burni*»), *глухая ночь* («*kar tun*») kabi birikmalar tilimizda mavjud emas va biz bu o'rinda, tabiiyki, boshqa so'zlardan foydalanamiz: *kemaning tumshug'i, jimjit tun* kabi.

Demak, rus va o'zbek tillari leksikasini qiyoslashda so'zshakl maqomiga teng birliklardan emas, balki leksemalar va ularning barcha qurshovlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bundan kelib chiqadiki, o'zbek va rus tillari leksik tizimlarini qiyosan tahlil etishda leksemalar orasidagi paradigmatic munosabatlarni ham e'tiborga olish lozim. Rus olimi T.V.Jerebiloning "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da "PARADIGMA" so'zi 26 marta qayd etilgan bo'lib, bunda "Antonimik paradigma", "Omonimik paradigma", "Genetik paradigma", "Fe'l paradigmasi", "Olmosh paradigmasi", "Tur-jins paradigmasi", "To'liq paradigma", "Noto'iq paradigma", "Morfologik paradigma" kabi tushunchalarga izoh berilgan [4; 252-253]. O.S.Axmanovanning xuddi shunday nomdagi lug'atida "paradigma" atamasiga "ma'lum so'z turkumi doirasidagi so'zlar va so'zshakllarning o'zgarishlari majmui" [2; 310] sifatida baho berilgan bo'lsa, "paradigmatika" atamasiga quyidagicha izoh keltiriladi: "PARADIGMATIKA (assotsiativ jihat). Til birliklarining shu tizimning elementlari, tarkibiy qismlari majmui sifatida qaralishi (elementlari bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladigan sintagmatikadan farqli o'laroq), nutq jarayonida ifoda etilmasa-da, ushbu tilda

TILSHUNOSLIK

so'zlashuvchilar ongida turli munosabatlari va barcha ma'nolari bilan mavjud bo'lishi. Chunonchi, "paradigmatik munosabat" atamasi yuqoridagi izohda keltirilgan mazmuni o'zida mujassam etadi. Shu bois tilshunos A.Hojiev tildagi ushbu hodisani "bir paradigmatga birlashuvchi til birliklarining o'zaro munosabati" [8; 78] sifatida ta'riflaydi.

Qiyoslanayotgan har ikkala tilda shaklan yoki mazmunan o'xshash va farqli birliklar mavjud. O'zbek va rus tillarida ma'nosi bir-biriga yaqin, ammo shakli va ma'no qirralari bilan bir-biridan farqlanib turuvchi so'zlar mavjud bo'lib, ular nutqning ravon va ta'sirchan bo'lishini, fikrning aniq ifodalanishini ta'minlaydi. Odatda ma'nodosh so'zlar lug'aviy sinonimlar, uslubiy sinonimlar, ideografik sinonimlar, mutlaq sinonimlar kabi turlarga ajratiladi. Masalan: o'zbek tilida *katta-ulkan-azim*, rus tilida *большой-крупный-огромный* kabi ma'nodosh so'zlarni lug'aviy sinonimlar sirasiga; betaraflik, ijobiy yoki salbiy munosabat bo'yoqlari anglashilib turgan o'zbekcha *yuz-cheshra-jamol-aft-bashara* va ruscha *лицо-рожа-физиономия* kabi so'zlarni uslubiy sinonimlarga; sinonimik qatoridagi bir so'zning ma'nosi boshqasini nisbatan kuchliroq bo'lgan *baqirmoq-hayqirmoq* yoki *pichirlamoq-shivirlamoq* kabi so'zlarni esa ideografik sinonimlar sirasiga kiritish mumkin, rus tilida bunga *спать-дремать, есть-кушать* kabi ma'nodosh so'zlar misol bo'la oladi; ma'nosining hajmi, uslubiy bo'yog'i va nutqda birining o'rnini ikkinchisi bosa oladigan *oltin-tilla, o't-olov, орфография-правописание, лингвистика-языкознание, бегемот-гипопотам* qabilidagi so'zlar zanjiri esa mutlaq sinonimlar qatoridan joy oladi.

Har ikki tilda ham ma'nodoshlar qatorini hosil qilgan so'zlarning barchasi albatta bir so'z turkumiga mansub bo'ladi. Masalan, ot-sinonimlar: *ovoz-tovush-un-sas-sado, граница-грань-рубеж-предел*; sifat-sinonimlar: *chiroyli-go'zal-lobar-barno, грустный-печальный-унылый-невесёлый*; ravish-sinonimlar: *ko'p-mo'l-bisyor-serob-behisob, гладко-ровно-плавно-складно*; fe'l-sinonimlar: *jilmaymoq-ishshaymoq-irjaymoq-tirjaymoq, бояться-пугаться-страшиться-труситься*.

O'zaro zid ma'no ifodalovchi lug'aviy birliklar – antonimlarni o'zbek va rus tillarida semantik jihatdan quyidagi ikki turga ajratish mumkin: birinchisi – ma'noviy jihatdan har doim bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan so'zlar, ya'ni lug'aviy antonimlar: *oq-qora, yaxshi-yomon, kun-tun, oriq-semiz, baland-past, oz-ko'p* (o'zbek tilida); *белый-чёрный, хороший-плохой, день-ночь, толстый-тонкий, высоко-низко, мало-много* (rus tilida); ikkinchi turdagi so'zlar matndan tashqarida o'zaro zid ma'no ifoda etmaydi, biroq matn talabiga ko'ra zid ma'noli so'zlarga aylanib, kontekstual, ya'ni matniy antonimlarni hosil qiladi. Quyida o'zbek va rus tillarida misol qilib berilgan she'rlarga diqqat qiling:

Oqar daryoga ham kimdir band bergan,
Hayot kimga *zahr*, kimga *qand* bergan. (A. Oripov)

Человеку надо мало:

чтоб *искал* и *находил*,

Чтоб имелись для начала

Друг один и *враг* один. (P. Рождественский)

Yuqoridagi misolda qo'llangan *zahr* (zahar) va *qand* so'zlari aslida antonim so'zlar emas, biroq shoir she'r matnida bu so'zlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yib, matniy antonimlarni hosil qilgan. Ruscha she'rdagi *искать* va *находить* so'zlari ham aslida antonim so'zlar bo'lmasa-da, muallif bu so'zlarga she'r matnida qo'llangan lug'aviy antonimlar (*друг-враг*) so'zlari qatorida alohida urg'u bergan.

Har ikki tilda ham tub va yasama antonimlar mavjud bo'lib, ular bir o'zakka o'zbek tilida zid ma'noli qo'shimchalarni, rus tilida esa prefiks (old qo'shimcha)larni qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan, o'zbek tilida: *baxtli-baxtsiz, vafodor-vafosiz, badavlat-bedavlat, odobli-beodob*; rus tilida: *красивый-некрасивый, честный-нечестный, везучий-невезучий* va hokazo.

Ma'lumki, o'zbek tilida o'zakdosh antonimlar faqat ot va sifat turkumiga oid so'zlar doirasida uchraydi (*baxt-baxtsizlik, adolat-adolatsizlik*). Rus tilida esa so'z o'zagi oldidan mahsuldor yasovchilar hisoblanadigan turli xil prefiksalar qo'shish orqali ot, sifat, fe'l turkumlariga oid antonimik juftliklar hosil qilinaveradi. Masalan: *веселье-невеселье, любовь-безлюбье* (ot), *бездарный-одарённый, спокойный-беспокойный* (sifat), *открыть-закрыть, внести-вынести, недоплыть-переплыть* (fe'l). Rus tilida ham o'zbek tilidagi kabi son va olmosh turkumiga oid so'zlar doirasida zid ma'noli so'zlar uchramaydi. Bunday so'zlar faqat matn talabiga ko'ra hosil

qilinishi mumkin. Masalan: *Yig'ilishga hech kim kelmaydi, ziyofatga esa hamma boradi. Oyjjon, hech qachon «ikki» olib, sizni uyaltirmayman, doim «besh»ga o'qiyman.*

O'zbek tilida zid ma'noli so'zlar ba'zan juft holda ham qo'llanishi mumkin: *Tunu kun* tinim bilmayman. Hayotda ko'p *yaxshi-yomonni* ko'rdim. Bola *oq-qorani* farqlay boshladi. Misollardan ko'rinib turibdiki, bunda juft holda ishlatilgan so'zlar o'zlarining antonimlik xususiyatini yo'qotib, yangi ma'no hosil qilgan. Misollarda berilgan *tunu kun* so'zlari «hamma vaqt», *yaxshi-yomon* juftligi «har xil odamlar», *oq-qora* esa «turli narsalar va hodisalar» ma'nolarida qo'llangan. Rus tilida esa antonimlarni bunday qo'llash hollari uchramaydi.

Shakldosh so'zlar, ya'ni omonimlar o'zbek va rus tillarida birdek mavjud bo'lib, ularning lug'aviy, uslubiy va grammatik xususiyatlari ham umumiy va farqli jihatlariga ega. Har ikkala tilda ham bir so'z turkumiga oid omonimlar: *ot (ism) – ot (hayvon), o't (maysa) – o't (olov); mup (olam), mup (tinchlik), dolla (burch), dolla (qarz)*; hamda turli turkumlarga oid omonimlar: *soch (ot) – soch (buyruq maylidagi fe'lining II shaxs, birlik shakli); печь (tandir, ot) – печь (pishirmoq, fe'lining infinitiv shakli), есть (xo'p bo'ladi ma'nosidagi yuklama) – есть (yemoq fe'lining infinitiv shakli)* uchraydi. O'zbek tilida *ol, sol, qor, kul, ot, o't*, kabi ko'plab so'zlar bir tomondan ot, ikkinchi tomondan fe'l turkumiga oid so'zlar sifatida omonimik munosabatni hosil qiladi. Rus tilida esa omonimlar ko'proq bir so'z turkumi doirasida mavjud bo'lib, turli turkumlarga oid bo'lgan shakldoshlar nisbatan kamroq uchraydi.

Rus olimlaridan A.A.Reformatskiy rus tilida omonimlarning taraqqiy etib borishini chetdan so'z o'zlashtirish bilan bog'lagan bo'lsa, O.S.Axmanova omonimlar polisemantik so'zlar ma'nolarining o'sishi hisobiga yuzaga kelishini e'tirof etgan. M.Mirtojiyev, A.Hojiev kabi olimlarimiz esa omonimiyani yuzaga keltiruvchi ikki xil (ichki va tashqi) manbalarni qayd etganlar. Ichki manba deganda, so'z yasalishi yoki so'zshakllarning hosil qilinishi (*ilmoq, chaqmoq, quymoq*) nazarda tutilgan bo'lsa, tashqi manba ikki omil bilan, ya'ni chetdan so'z o'zlashtirish hamda shevalardan adabiy tilga so'z olish bilan belgilangan. Ichki manba yordamida hosil qilingan birliklar, ya'ni yasama omonimlar rus tilida ham bisyor: *ударник* (qurol qismi), *ударник* (zarbdor), *норка* (*ууа* so'zining kichraytirish shakli), *норка* (mo'ynali hayvon) va hokazo. Boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga hosil qilingan omonimlar ham har ikkala tilda ko'plab uchraydi, bunga o'zbek tilida *gaz* (yonilg'i) – *gaz* (uzunlik o'lchovi), *tok* (uzum tanasi), *ток* (elektr oqimi) kabi so'zlar, rus tilida esa *блок* (ittifoq) – *блок* (og'ir yuk ko'taruvchi mashina), *лук* (piyoz) – *лук* (kamon) kabi so'zlar misol bo'la oladi. O'zbek tilida turli shevalardan olingan so'zlarning adabiy tilda o'rin topishi natijasida ham ko'plab omonimlar yuzaga kelgan: *so'ri* (tok tiragi) – *so'ri* (chorpoya), *shoti* (arava asosi), *shoti* (narvon) va hokazo. Rus tilida dialektlardan adabiy tilga kiritilib, boshqa so'z bilan omonimik munosabat hosil qilgan so'zlar deyarli uchramaydi.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash lozimki, u yoki bu tildagi leksik-semantik birliklarning uzviylik va izchillik asosida bir tizimni hosil qilishi masalasi ko'p jihatdan o'sha til sohibi, undagi an'analar, yangiliklar va o'zgarishlarning amalga oshiruvchisi bo'lgan inson va uning bilimlari tizimi bilan bog'liqdir. Shunday ekan, leksikaning sistem xususiyati, ya'ni tilning tizimlilik hodisasi muayyan qonunlar, tartib-qoidalar, sxemalar, an'analarga rioya qiluvchi, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlar bilan bog'liq holda o'z qiyofasini o'zgartirishga moyil bo'lgan ma'lum bir tirik organizmning muayyan turi sifatida qaralishi lozim. Leksik minimumlar ustida olib borilgan tadqiqotlar esa bunday ishlar natijasi o'laroq ikki yoki undan ortiq tilni o'zida jamlagan, so'zliklari ma'lum mezonlar asosida ishlab chiqilgan, foydalanuvchiga so'z va uning semantik ko'lamini haqida aniq va to'liq ma'lumotlar bera oladigan lug'atlar nashr etilgandagina o'z samarasini ko'rsatadi. O'zbek va rus tillari leksikasining ma'noviy ko'lamini qiyosiy jihatdan yoritishning ilmiy asoslari ma'lum darajada ushbu tillarni chuqurroq o'rganish, til o'zlashtirish sifatini oshirish kabi ilmiy va ta'limiy maqsadlarga xizmat qilishi shubhasiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Азизов О., Сафаев А., Жамолхонов Х. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 256 б. (Azizov O., Safaev A., Jamolhonov H. Comparative grammar of Uzbek and Russian languages).

2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1969. – 608 с. (Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms).

TILSHUNOSLIK

3. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М.: Наука, 1977. (Vinogradov V.V. Lexicology and lexicography. Selected works).
4. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Назрань: Пилигрим, 2010. – 486 с. (Zherebilo T.V. Dictionary of linguistic terms).
5. Мамажонов А., Саминов А. Сўз бирикмаси қисмларида семантик мутаносиблик ва номутаносиблик. // FarDU. Ilmiy xabarlar. 2021. № 3. 133-137 б. (Mamajonov A., Saminov A. Semantic correspondences and inconsistencies of parts of phrases).
6. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы: (на материале англ. яз.) Изд. 2-е, испр. — Москва : УРСС, 2004. – 286 с. (Ufimtseva A.A. Experience in learning vocabulary as a system: (based on English material).
7. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. — М., 1974. — С. 265-304. (Shcherba L.V. Experience in the general theory of lexicography).
8. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002. – 166 б. (Hojiev A. Dictionary of linguistic terms).